

תולדות השראת שכנה – המזבח, כתיבת התורה ומעמד הברכות בהר עיבל (ב)

פתיחה

(ראה רש"י על אתר), "שכם" היינו: העיר שכם, הניתנת ליוסף מכוח בכורתו. ואכן, בסוף ספר יהושע נמסר על קבורת יוסף בחלקה שקנה יעקב, ואשר ניתנה לבני יוסף לנחלה: "ואת עצמות יוסף אשר העלו בני ישראל ממצרים קברו בשכם בחלקת השדה אשר קנה יעקב מאת בני חמור אבי שכם במאה קשיטה ויהיו לבני יוסף לנחלה" (יהושע כ"ד, לב).³

עיקר ברכתה של ארץ ישראל - בנחלת בני יוסף

בברכת יעקב ליוסף נאמר:

"מא-ל אביך ויעזרך ואת ש-די ויברכך, ברכת שמים מעל, ברכת תהום רבצת תחת, ברכת שדים ורחם. ברכת אביך גברו על ברכת הורי עד תאות גבעת עולם. תהיין לראש יוסף ולקדקד נזיר אחיו" (בראשית מ"ט, כה-כו).

ובברכתו לבני ישראל לפני מותו, חוזר משה רבנו על ברכת יעקב לנחלת יוסף, ששכם היא בירתה, ואף מרחיב אותה:

"וליוסף אמר מברכת ה' ארצו ממגד שמים מטל ומתהום רבצת תחת, וממגד תבואת שמש וממגד גרש ירחים, ומראש הררי קדם וממגד גבעות עולם, וממגד ארץ ומלאה ורצון שכני סנה תבואתה לראש יוסף ולקדקד נזיר אחיו" (דברים ל"ג, יג-טז).

הברכות ליוסף מדגישות, אם כן, מאוד את ברכתה הגשמית של נחלתו. ודוק: אין הכוונה שנחלות אחרות אינן פוריות - אדרבה, מצינו ברכות פירון גם ביחס לנחלותיהם של שבטים אחרים; עם זאת, אין ספק שהדבר בולט באופן מיוחד, מבחינת היקף התיאור ואורכו, ביחס לנחלת יוסף.⁴

עיר של ניגודים

מאפיין בולט נוסף של העיר שכם הוא הניגודים הרבים אותם היא מכילה. ניגודים אלו מתבטאים כבר בהיבט הטופוגרפי: העיר שוכנת בעמק המצוי בין שני הרים - הר עיבל מצפון, והר

בשיעור שעבר התחלנו לעסוק במעמד הברכות והקללות בהר גריזים והר עיבל. עסקנו בעיתוי המעמד, והבאנו כמה הסברים למקום המעמד. בסוף השיעור הצענו כי מקום המעמד מתקיים באזור שכם, מפני שמקום זה מסמל את ההנהגה של עם ישראל, והעיר שכם מהווה במידה רבה שער הכניסה הצפונית לארץ.

על מנת להוכיח נקודה זו, בכוונתנו להתבונן במהותה של שכם, כפי שהדבר בא לידי ביטוי במקורות השונים. בשיעור זה, נציין אפיונים בולטים של העיר וכך נעמוד על צביונה של העיר.

מהותה של שכם

א. ראשוניות

אחד מהמאפיינים הבולטים של שכם הנו הראשוניות שלה.

- שכם היא התחנה הראשונה בכניסה לארץ, הן אצל אברהם ויעקב בבואם מחרון, הן אצל בני ישראל בכניסתם לארץ (כפי דעת חז"ל, כי המזבח בהר עיבל נבנה ביום חציית הירדן).

- חלקת השדה שקנה יעקב סמוך לעיר (בראשית ל"ג, יט) היא הקניין הראשון שקנו אבותינו לצורכי מגורים (להוציא קניינה של מערת המכפלה על ידי אברהם אבינו, שהיה לצורכי קבורה)¹, וזהו ביטוי נוסף לראשוניותה.

- בשכם גם אירע המעשה הראשון שהיה בו מעין כיבוש - במלחמתם של שמעון ולוי בעיר בעקבות עיני דינה (בראשית ל"ד).²

- שם גם נעשה הניסיון הראשון של מלכות בישראל - המלכת אבימלך - אשר נכשל, כידוע, כישלון חרוץ (שופטים ט', ו).

- ייתכן, ששכם היא גם הנחלה הראשונה שיועדה בארץ ישראל. בברכתו ליוסף אומר יעקב אבינו "ואני נתתי לך שכם אחד על אחיך אשר לקחתי מיד האמרי בחרבי ובקשת" (מ"ח, כב). לפי אחד הפירושים

1 וכדברי חז"ל במאמרם הידוע: "...שלשה מקומות שאין אומות העולם יכולין להונות את ישראל לומר גזולים הן בידכם, ואלו הן: מערת המכפלה ובית המקדש וקבורתו של יוסף" (בראשית רבה עט ז).

2 וכפי שכתב הרמב"ן בפירושו לבראשית י"ב, ו: "ויעבור אברם בארץ עד מקום שכם, היא עיר שכם... וכתב רש"י: נכנס לתוכה עד מקום שכם להתפלל על בני יעקב כשיבואו מן השדה עצבים, ונכון הוא. ואני מוסיף כי החזיק אברהם במקום שהוא תחלה, וקודם שנתן לו את הארץ, נרמז לו מזה כי בניו יבשו המקום שהוא תחלה קודם היותם זוכים בו, וקודם היות עון יושב הארץ שלם להגלותם משם".

3 הרב יואל אליצור העמידני על כך שייטכן שיש בדבר זה כדי לפתור את בעיית שיוכה השבטי של העיר שכם. מתיאור הגבול ביהושע ט"ז, ז נראה כי העיר היא בנחלת מנשה; והעובדה ששם אחד מבני מנשה היה שכם ודאי מחזקת הנחה זו. מצד שני, ביהושע כ"א, כא נזכרת שכם כעיר מקלט בנחלת אפרים. ברם, אם העיר אכן ניתנה ליוסף עצמו כחלקו הנוסף בתורת הבכור, יש בהחלט מקום לטענה כי הגבול בין בניו, אפרים ומנשה, עבר בעצם בעיר, וכדברי הפסוק שצוטט למעלה: "ויהיו לבני יוסף לנחלה".

4 גם שבטי יהודה ואשר, ואולי גם שבט נפתלי, נתברכו בברכת טובתה הגשמית של הארץ (מ"ט, יא-יב, כ, כא; דברים ל"ג, כג-כד), אך התיאור קצר, ובחלק מהברכות הוא גם ממוקד בתוצר מסוים (יין בנחלת יהודה, שמן בנחלת אשר).

הבכורה¹⁰. בכורה היא קדושת הגוף - קדושת פטר רחם - ומכאן הברכה המיוחדת המצויה בארצו של יוסף, אשר פריונה המיוחד מבליט את זיקתה לבכור הבנים¹¹. יוסף הבכור, הקדוש בקדושת פטר רחם, נוחל אפוא את נחלתו הפורייה סביב שכם, עיר בכורת ישראל, וזוכה לקדושת הגוף של ארץ ישראל ולפריונה¹².

כחלק מראשוניותה, משמשת שכם גם כ"השער הצפוני" במסעות האבות בארץ¹³. שער הנו מעצם הגדרתו מקום של מעבר בין שני עולמות, בין חוץ לפנינים. לפיכך נכתבת התורה על המזבח בהר עיבל, ממש לפני השער¹⁴, לאמור: זוהי תעודת הזהות של הארץ שאתם נכנסים אליה; אתם נכנסים על מנת לקיים את התורה בארץ. וכפי שהסביר זאת הרמב"ן: "כי בעבור התורה באת שמה" (בפירושו לדברים כ"ז, ג). זהו גם ההסבר לכך שפעמיים מוסרת בשכם עבודה זרה: יעקב מצווה את ביתו להסיר מקרבם את אלוהי הנכר, וטומן אותם תחת האלה אשר עם שכם (ל"ה, ב-ד), ואף יהושע מצווה שם את העם, בכינוס הגדול שערך לפני מותו, להסיר את אלוהי הנכר מקרבם (יהושע כ"ד, כג); קודם שנכנסים אל הארץ פנימה - יש להשאיר את אלוהי הנכר בחוץ.

אבל שער מהווה לא רק נקודת מעבר בין עולמות, אלא גם נקודה של מפגש ומגע ביניהם - בין מה שמצדו הפנימי לבין מה שמחוצה לו. במפגש זה יש פוטנציאל לשני כיוונים. מצד אחד, הוא יכול להביא להיבדלות ולהפרדה, כפי שביטאו שמעון ולוי במלחמתם בשכם¹⁵, מצד שני, המגע מסוגל גם להביא לידי אחדות והפריה; ומעניינת בהקשר זה הדרך בה מאפיין הרב קוק את דרכו של יוסף בכלל ביחסו לאומות

גריזים שבדרומו⁵. ניגודיות זו מתבטאת גם במאורעות השונים שהתרחשו בעיר, שחלקם חיוביים ביותר, וקשורים בקדושת המקום ובראשוניותו, אך חלקם שליליים ביותר.

מצד אחד, שכם היא המקום הראשון בו נראה ה' לאברהם בארץ, ובה בונה אברהם את המזבח הראשון (בראשית י"ב, ו), כלומר: זהו מקום העבודה הראשון של האבות בארץ. כך גם מצינו אצל יעקב, המציב בחלקת השדה שקנה בעיר את המזבח הראשון שלו לאחר שובו לארץ (שם ל"ג, ט) (עוד בטרם קיים את נדרו בבית אל!). אף המזבח הראשון האמור אצל בני ישראל בבואם לארץ נבנה בהר עיבל, בעת עריכת מעמד הברכה והקללה (המבטא בעצמו את הניגודיות המאפיינת את המקום) בהר גריזים ובהר עיבל (יהושע ח', ל-ל). ולסיום, מעמדה של העיר שכם כמקום לעבודת ה' מקבל ביטוי גם בסוף ימי יהושע, בכינוס הגדול במקום ובברית שחודשה בו (שם כ"ד, א-כז).

מצד שני, כבר קבע רבי יוסי (סנהדרין קב.) כי שכם היא "מקום מזומן לפורענות"⁷, ושם הוא מונה והולך שלוש פורענויות: "בשכם עינו את דינה, בשכם מכרו אחיו את יוסף, בשכם נחלקה מלכות בית דוד". פרשת דינה כוללת, כמובן, לא רק את עינויה בשכם, אלא גם את מלחמתם של שמעון ולוי בעיר, שזכתה לביקורת חריפה מצד יעקב (ל"ד, ל; מ"ט, ה-ז). שתי הפורענויות האחרות שמציין רבי יוסי מאפיינות את העיר כמקום של פילוג ויריבות: תחילה בין יוסף ואחיו (ל"ד, יג-טו), ואחר כך בין ממלכת ישראל וממלכת יהודה⁸ (מ"א י"ב). על פורענויות אלו ניתן להוסיף את מלכות אבימלך בשכם (שופטים ט"ו), שהייתה ללא ספק מלכות רעה, וקרסה עד מהרה בגלל הפילוג והיריבות בין אבימלך ובעלי שכם.

צביונה של העיר שכם

להלן ברצוננו לטעון כי מכל שראינו עד כה עולים שני קווים מרכזיים בצביונה של שכם.

ראשית, שכם היא "עיר הבכורה" של ארץ ישראל. לכך קשור אופייה הראשוני הבולט, וזו הסיבה שהיא ניתנת דווקא ליוסף, בכור רחל (שהועדף על פני בכורה של לאה) - המייצג, מבין שני השבטים שנבחרו להנהיג את עם ישראל, את קדושת

10 וכנאמר בדברי הימים: "ובני ראובן בכור ישראל פי הוא הבכור ובחללו יצויעי אביו נתנה בכתרו לבני יוסף בן ישראל ולא להתייחס לבכרה. פי יהודה גבר באחיו ולנגיד ממנו והבכרה ליוסף" (דה"א ה', א-ב). בעקבות דחיית ראובן מקבל יוסף את הבכורה, וזוכה בחלק נוסף בארץ (ראה בראשית מ"ח, ה, כב, וברש"י וביתר המפרשים שם). יהודה מייצג, במובן ידוע, בדיוק את ההפך: את דחיית הבכור והעדפת בן צעיר יותר להנהגה.

11 אין זה מקרה שמשווח בן יוסף הנו המשיח הראשון, הבונה את הקומה הארצית-הגשמית של המדינה, ואילו משיח בן דוד בא אחריה ובונה על גבי קומה זו את הקומה הרוחנית, הגבוהה יותר, וכפי שביאר הרב קוק במאמרו הידוע "המספד בירושלים", מאמרי הרא"ה, ירושלים ה'תש"ד, עמ' 94-99.

12 בכך יובנו גם דברי רבי אלעזר כי אברהם בנה בשכם מזבח "לבשורת ארץ ישראל".

13 מובן שבמילה 'שער' אין הכוונה לגבול רשמי ופורמלי. שכם לא היוותה גבול שכזה לא בתקופה הכנענית - תקופת האבות, שבה הייתה הארץ מיושבת במחוזות-מדינות שונים ולהם ערי בירה, ששכם הייתה אחת מהן - ואף לא בתקופת הכיבוש וההתנחלות ובימי הבית הראשון, שאז עבר הגבול הצפוני של אחוזת שבטי הצפון בדרום לבנון של היום. כוונתנו בעיקר לאפיון המקום כמקום ראשוני, שהאבות עוברים דרכו, ובכך הופך מה שמצפון לו לאזור שאינו משמעותי בחייהם; במובן זה אכן מהווה שכם את הנקודה הצפונית ביותר - בחינת שער.

14 בכך מובהר הקשר הפנימי (ולא רק הגאוגרפי) שיש בין הר עיבל לבין שכם, שלכאורה ניתן היה לראותם כשני מקומות שונים ומנותקים. מעמדה של שכם כעיר בכורה וכשער מבאר היטב את המעשים הנעשים בהר עיבל.

15 ואין זה מקרה שבתקופות מאוחרות יותר שימשה שכם כבירת השומרונים - מקום שבו התבררה הייחודיות של עם ישראל וההבדל שבינו לבין אחרים.

5 יש שפירשו (אנציקלופדיה מקראית, ערך שכם 2, כרך ז עמ' 670) את שם העיר על שום טופוגרפיה זו: כמו שכם, שהוא חלק הגוף שבין הכתפיים - וכעין מה שנאמר על ירושלים "ובין כתפיו שכך" (דברים ל"ג, יב, וברש"י שם על פי זבחים נד ע"ב); וראה בפרק על נחלת בנימין - <http://www.etzion.org.il/vbm/archive/13-jeru/17mikdash.doc>

6 אמנם עוד קודם לכן מסופר כי בני ישראל עשו את הפסח בגלגל, אך הכתוב אינו מזכיר באופן מפורש בנין מזבח במקום. וכבר ראינו את דעת חז"ל כי המזבח בהר עיבל נבנה ביום חציית הירדן, דהיינו: עוד קודם עשיית הפסח.

7 מונח זה תומך באופן ברור בהנחת היסוד שהצגנו במבוא לספר, לפיה מקומות בארץ ישראל נושאים צביון ומהות אופייניים להם.

8 כמובן, הפילוג השני המשכי לפילוג הראשון, שהרי ממלכת ישראל מייצגת, למעשה, במובנים רבים את מלכות בני יוסף, כידוע.

9 ומעניין הכינוי שניתן לעיר במדרש אור אפילה לבראשית ל"ה, ב-ד (הביאו הרב כשר, תורה שלמה, וישלח ל"ה אות כד): "סלע המחלוקות!"

הסבר זה על מהותה של שכם מסביר, על פי דעתנו, את בחירתם של הר עיבל והר גריזים, כמקום בו נבנה המזבח בהר עיבל וכמקום ברכה וקללה בראשית כניסת בני ישראל לארץ. ישנו כאן המשך ישיר למעשי האבות המתחילים את הליכתם בארץ ישראל בשכם.

בשני השיעורים האחרונים עסקנו בעתויי המאורעות הקשורים בהר עיבל ובהר גריזים, ובהבנת הסיבות מדוע הם מתרחשים דווקא באזור זה.

בשיעור הבא נעסוק בתוכנם של המאורעות עצמם..

העולם, לפיה "קדושת ישראל היא ללמד לתועים בינה, להתערב בגויים וללמדם דרכי ה' כדברי הנביא 'אפרים בעמים הוא יתבולל' (הושע ז', ח), להביא קדושה גם לאומות העולם"¹⁶

סגולתה של שכם כשער בין עולמות התבטאה לא רק בין ישראל לאומות, אלא גם בתוך עם ישראל פנימה. מצד אחד היוותה שכם מקום של פילוג והפרדה בתוך עם ישראל עצמו¹⁷ – תחילה בין יוסף לאחיו, ואחר כך בין ממלכת ישראל לממלכת יהודה – ובמובן זה התגלה השער כמקום המזומן לפורענות. מצד שני, דווקא כנקודת מעבר יש, כאמור, בשער הפוטנציאל לאיחוד החוץ והפנים. פוטנציאל זה הוא הסיבה לכריתת הברית על הברכה והקללה בשכם, שכן דווקא חידוד ההבדלים והניגודים בין הצדדים, בין החוץ לפנים, מסוגל להביא לאחדות¹⁸. כך הופכת "שכם" – שמשמעה 'חֶלֶק', צד מסוים (ראה בראשית מ"ח, כב ובמפרשים שם)¹⁹ – ל"שכם אחד" (שם); צפניה ג', ט).

בהקשר זה אופייני ומשמעותי מאוד הכינוס שערך יהושע בשכם בסוף ימיו. בכינוס זה העמיד יהושע בפני העם באופן קיצוני את הבחירה:

"ואם רע בעיניכם לעבד את ה' בחרו לכם היום את מי תעבדון, אם את אלהים אשר עבדו אבותיכם אשר מעבר הנהר, ואם את אלהי האמרי אשר אתם יושבים בארצם, ואנכי וביתי נעבד את ה'" (יהושע כ"ד, טו).

כינוס זה הוא מעין חידוש – אך ביזמה 'מלמטה', של עם ישראל – של ברית סיני ושל ברית ערבות מואב, שבו מקבל עליו העם את עבודת ה', ודוחה את עבודת אלוהי הנכר²⁰.

יוסף הוא בכורה של רחל. בבכורה, בראשית, טמון הפוטנציאל של הכול. בשכם, עיר הבכורה של ארץ ישראל, טמון הפוטנציאל של ארץ ישראל כולה. אם יזכה עם ישראל, יהיה זה מקום של כריתת ברית של אחדות כל עם ישראל לעבוד את ה'; אם לאו, יהיה זה מקום של פירוד ושל גבול²¹.

16 שמועות ראיה חלק א ספר בראשית, ירושלים תרצ"ט, עמ' פג. את דרכו זו של יוסף מעמיד הרב קוק כנגד עמדתו של יהודה "כי קדושת ישראל צריכה להיות נפרדת מן הגויים", אותה ביטאו שמעון ולוי, שהיו "הראשונים שמסרו נפשם על קדושת ישראל ולחמו נגד ההתבוללות של ישראל בעמים" (שם) – אף זאת בשכם. שתי גישות אלו לאומות העולם מתבטאות, אם כן, בשכם, כפי שהסברנו (יש לציין כי את הקשר לעניינה של שכם עשינו אנו, והוא אינו מופיע בדברי הרב קוק).

17 וכאמור נראה שבשכם גם עבר הגבול בין שני בני יוסף, אפרים ומנשה.

18 ודוק: המזבח נבנה דווקא בהר עיבל, מצפון לעיר, כלומר: בצד הצפון, החיצוני, שבנקודת המפגש טמון הפוטנציאל לתיקונו (ועיין עוד בפירושי הרב ד"צ הופמן לדברים כ"ד, ד-ח ולויקרא א', יא).

19 לפי הבנה זו, הביטוי "שכם אחד על אחיך" (בראשית מ"ח, כב) יתפרש באופן מובן יותר כרומז לשם מקום, במקרה זה לעיר שכם עצמה כפי שהוזכר לעיל.

20 רעיון זה מובא בשם הרב אורי שרקי בחוברת נפלאה של הרב ישראל ליבוין (היום: אריאל), טבור הארץ – לשבחה של עיר הברית שכם, הוצאת ישיבת עוד יוסף חי וגרעין שכם, שבט תשמ"ה, עמ' 14-19.

21 ייתכן שבהליכת רחבעם אל שכם הייתה, באופן נסתר, שאיפה גדולה לאחדות, וכפי שנאמר שם "כי שכם בא כל ישראל להמליך אתו" (מ"א א', ב, א). ואולם, משהתברר שרצון זה אינו יוצא לפועל, התגלה במקום צד